

15. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. — Х. : Консум, 2000. — 569 с.
16. Семитко А. П. Русская правовая культура / А. П. Семитко. — М., 1993. — 277 с.
17. Синюков В. Н. Российская правовая система (вопросы теории): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Синюкова В. Н.; Саратов. гос. акад. права. — Саратов, 1995. — 23 с.
18. Суханов И. В. Обычаи, традиции и преемственность поколений / И. В. Суханов. — М. : Политиздат, 1976. — 87 с.
19. Теория государства и права / под ред. В. К. Бабаева. — М. : Юрист, 1999. — 340 с.
20. Тихомиров Ю. А. Публичное право : учеб. для юрид. студ. вузов / Ю. А. Тихомиров. — М. : БЕК, 1995. — 496 с.
21. Тлуцук Ю. М. Формування української правової традиції у сфері оподаткування та її втілення в розбудові національної державності 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Тлуцук Ю. М.; Нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2004. — 20 с.
22. Харитонов С. О. Історія приватного (цивільного) права Європи. Кн. 1. — О. : АО БАХВА, 1998. — 344 с.
23. Шаповал В. Проблеми розвитку конституційної юрисдикції в Україні // Вісник Конституційного Суду України. — 1998. — № 2. — С. 23–31.
24. Явич Л. С. Сущность права / Л. С. Явич. — Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1985. — 217 с.

УДК 340.111

О. В. Геселев

ИНТЕГРАТИВНЕ ПРАВОРОЗУМІННЯ ЯК СКЛАДОВА СУЧАСНОЇ ПОСТМОДЕРНОЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ: СУТНІСТЬ ТА АКТУАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ

Праворозуміння є ключовим аспектом всієї проблематики сучасної теорії та філософії права. Від того, якої концепції права дотримується дослідник, на яких методологічних позиціях він знаходиться, залежать і його подальші теоретичні побудови щодо джерел права або природи прав людини, існування громадянського суспільства або системи права. Те ж саме стосується і посадових осіб, що застосовують право, тобто при обґрунтуванні та прийнятті рішень у конкретних справах, спорах, інших фактах, що потребують нормативного регулювання. Особливу актуальність проблема праворозуміння набуває під час правозастосовної діяльності у ситуаціях, пов'язаних з наявністю прогалин та суперечностей у чинному законодавстві.

Розрізняються, як найбільш поширені та визнані у літературі, чотири основних традиційних типи праворозуміння: юридичний позитивізм (нормативізм), соціологічний позитивізм, теорії природного права й психологічне розуміння права. Крім цих класичних підходів, сучасне праворозуміння з об'єктивною необхідністю вимагає існування ще одного, похідного від всіх інших, — інтегративного праворозуміння. Останнє ґрунтується не на механічному з'єднанні, а на взаємодії, взаємозалежності й сполученні у різному співвідношенні принципів, що лежать в основі перших чотирьох підходів [1, 13].

Той чи інший тип праворозуміння відображається у суспільній правовій свідомості у вигляді найбільш загальних визначальних, сутнісних ознак, що харак-

теризують переважне ставлення суспільства до права, його особливе правознавство й правосприйняття. Пануючий у певній спільноті тип праворозуміння у свою чергу справляє конститутивний вплив на всю правову систему в цілому.

Однак у всіх відомих типах праворозуміння окремі прояви права приймалися за єдиний або, принаймні, головний пояснювальний принцип права як системи, тому їх можна повною мірою назвати одномірними або партикулярними.

Незважаючи на те, що право складне та багатогранне соціальне явище, як вказує С. С. Алексєєв, «наші увага та думка вхоплюють то одну, то іншу з цих граней, нерідко гіперболізуючи та перебільшуючи одну з них, іноді подаючи її у вигляді єдиної, всеохоплюючої. Звідси — безкінечні спори, що не припиняються, про розуміння права» [2, 35].

Разом з тим найбільш повним та оптимальним, на нашу думку, є підхід до праворозуміння, що складається у створенні цілісної, інтегративної концепції права, яка відображає реалії сучасної соціокультурної цивілізаційної ситуації й об'єднує ідеї основних напрямків та підходів до розуміння права. При цьому для опису різноманіття проявів права знаходиться, тим не менш, головний критерій, на якому ґрунтується право та який перетворює видиму соціокультурну розмаїтість права в усвідомлювану, пізнавану логіко-значеннєву єдність.

Слід пам'ятати, що сучасний розвиток праворозуміння відбувається не сам по собі, а в конкретно-історичному контексті, який багато представників гуманітарних наук називають «постмодерним». Останній обумовлює можливість рівноправного існування різних підходів до права, а відтак, умовність й обмеженість будь-якого єдиного, монопольного визначення права. Подібне визначення повністю залежить від точки зору чи методологічного підходу особи, яка досліджує або застосовує право, щодо його сутності й визначальних ознак, надання окремим з них пріоритетного значення, тому воно характеризує лише певний аспект або певний вимір існування права як багатогранного соціального явища.

Різні автори доходять висновку, що кожна із концепцій праворозуміння заслуговує на визнання й має свої підстави, тому вони існують одночасно та виражають реальні сторони права, служать його здійсненню. Кожна з концепцій — це необхідна протипага іншим, яка не дає власти у крайнощі, вийти за межі права до беззаконня та свавілля. Користь та соціальне значення кожної з концепцій у тому, щоб через критику вразливих сторін інших бачити негативні властивості та небезпечні тенденції самого права [3, 273–276].

Як наслідок, відсутність моністичного, загальноприйнятого типу праворозуміння — необхідна умова існування права у сучасному світі. Право, правову дійсність необхідно розглядати як плюралістичне, але єдине за своєю природою явище.

На жаль, на пострадянському просторі у багатьох випадках, замість створення інтегративної теорії права за принципом «єдність у багатоманітності», знову переважає прагнення до абсолюту, стремління сформуванню єдиного універсального поняття, що виключає і робить непотрібними всі інші типи визначень права.

Як справедливо зауважує Г. Дж. Берман, «необхідно перебороти оману щодо винятково політичної й аналітичної юриспруденції («позитивізм»), або винятково філософської й моральної юриспруденції («теорія природного права»), або винятково історичної й соціоекономічної юриспруденції («історична школа», «соціальна теорія права»). Потрібна юриспруденція, що інтегрує всі традиційні школи й виходить за їхні межі. Така єдина юриспруденція підкреслювала б, що у право треба вірити, інакше воно не буде працювати; а це включає не тільки розум, але також почуття, інтуїцію й віру. Це вимагає повного суспільного усвідомлення». Продовжуючи міркувати із приводу інтегрованої юриспруденції, Г. Дж. Берман зауважує, що можна дати визначення праву більш широке, ніж всі три разом узяті, — як типи соціальної дії, процес, у якому норми, цінності й факти — і те, і друге, і третє — зростаються й актуалізуються. Саме актуалізація права, за словами вченого, є його найбільш істотною ознакою. Якщо визначити право як діяльність, як процес законотворчості, судового розгляду, правозастосування й інших форм надання правового порядку суспільним відносинам через офіційні й неофіційні моделі поведінки, то його політичний, моральний й історичний аспекти можуть бути зведені воедино [4, 16–17].

Ряд авторів як онтологічну основу подібної інтегративної юриспруденції безспідставно називає комунікацію та засноване на ній комунікативне праворозуміння. На думку деяких прихильників комунікативної концепції права, правова норма, маючи лише певне текстуальне вираження (текст — є результатом діяльності законодавця або іншого суб'єкта правотворчості — комунікатора), адресується одержувачам (конкретним учасникам правовідносин), які, певним чином інтерпретуючи значення тексту (усвідомлюючи зміст цієї норми для себе відповідно і до свого рівня правосвідомості), перетворюють його положення у власні дії. Зворотний характер комунікації (або її діалогічність) полягає у тому, що у випадку, якщо поведінка учасників правовідносин відповідає моделі, закладеній в диспозиції правової норми, то така поведінка розглядається законодавцем як правомірна й не вимагає втручання в цю діяльність спеціально уповноважених ім суб'єктів. Якщо ж дії неправомірні, то ці суб'єкти примусово забезпечують реалізацію приписів правової норми, у тому числі з використанням різного роду санкцій й інших заходів впливу.

Право, якщо визнавати його соціальну природу, неминуче з'являється як форма комунікації, але така, що має свою специфіку порівняно з іншими варіантами комунікативної дії. Ця специфіка виражається у засобах і формах комунікації, тобто у правових текстах та опосередкованих ними нормативних правах і обов'язках учасників соціальної взаємодії або правової комунікації [5, 62].

Проте подібні уявлення про право, що, на нашу думку, фактично наближаються до позитивістських теорій, обмежуючи правові норми лише правовими текстами та наслідками їх інтерпретацій, відображають вкрай звужений погляд на право як сферу комунікативної дії учасників соціальних відносин.

У той же час, з точки зору положень теорії «комунікативної дії» Ю. Хабермаса, найбільш розробленої та такої, що отримала найбільше визнання, головна увага повинна приділятися процесу формування думки й волі громадян за допомогою політичної комунікації. На думку Ю. Хабермаса, варто розрізняти матеріально організовані відносини, що існують незалежно від формального правового регулювання та підпорядковані внутрішньому механізму «неформального», спонтанного регулювання, а також відносини, формально організовані, тобто вперше виникаючі у формі правовідносин, що раніше не існували як відносини матеріального «життєвого миру». Формально організовані відносини є результатом цілеспрямованого застосування в різних сферах громадського життя права як засобу соціального керування. Матеріально організовані відносини — це сфери «соціально інтегрованих комунікативних дій».

Держава може використати право як засіб соціального керування, встановлюючи будь-які нові правовідносини, але не там, де вже існують матеріально організовані відносини. Легітимізоване право у сферах таких відносин може існувати лише як обумовлений цими відносинами та такий, що відповідає ним, соціальний інститут.

Ю. Хабермас виділяє два критерії легітимізованості правових норм. Перший, позитивістський, критерій припускає легітимацію за допомогою процедури, другий вимагає матеріального обґрунтування. У першому підході легітимізованість зводиться до формальної коректності закону, судових рішень або адміністративних актів. Для права як цілеспрямованого засобу соціального керування, що як таке не повинне втручатися у матеріально організовані відносини, досить легітимації процедурою.

Право ж, що розглядається як соціальний інститут, на думку Ю. Хабермаса, — це юридичні норми, які не можуть бути легітимізовані лише за допомогою процедури, наприклад, основні положення конституційного права, принципи кримінального права й кримінального процесу тощо. Оскільки дійсність цих норм постійно ставиться під питання у повсякденній практиці, то посилення на їхню формальну легальність є недостатнім. Вони мають потребу в матеріальному обґрунтуванні, оскільки торкаються порядку самого «життєвого миру» і разом з неформальними нормами поведінки створюють підстави соціально інтегрованих комунікативних дій [6, 53].

Право як соціальний інститут, насамперед, регулює існуючі, а не створює нові відносини. Юридизації існуючих відносин, соціальних інститутів — це встановлення правових інститутів. Встановлювані норми орієнтуються на існуючі інститути і юридично відтворюють соціально інтегровані комунікативні дії. Отже, право виявляється умовою соціальної інтеграції, що відбувається на основі комунікативної взаємодії. Відносно комунікації право виявляється опосередкованою структурою.

Сучасне право (у комунікативному розумінні) — це механізм, що «розвантажує» комунікативну діяльність членів співтовариства, оскільки саме остання викликає до життя норми права й надає їм кінцеву легітимність. Норми

легітимні тільки тоді, коли вони задовольняють критеріям комунікативної раціональності, тобто їх логічного визнання та усвідомлення всіма учасниками соціального спілкування.

Слід зазначити, що способи і форми зазначеної юридизації, встановлення відповідних правових норм та інститутів не зводяться, на нашу думку, лише до створення правових текстів, а мають достатньо плюралістичний, різноманітний характер. Вони залежать, насамперед, від цивілізаційних особливостей та історично-культурних традицій соціальних спільнот, де відбуваються.

На думку прихильників комунікативної концепції праворозуміння, правові норми, функціонування яких можливо тільки за наявності ціннісних відносин між ними й відповідними суб'єктами, безглузді, якщо вони не визначають взаємообумовлену поведінку суб'єктів, не спричиняють виникнення реальних правових відносин, інакше кажучи, якщо вони не функціонують, не створюють правової комунікації.

Разом з тим сама правова комунікація насправді також функціонує за певними правилами, у режимі правових норм, як система взаємообумовлених та взаємопов'язаних домагань (правомочностей) і зобов'язань, що мають, порівняно з іншими соціальними нормами, найвищий, домінуючий характер.

Учасники правової комунікації можуть встановлювати нормативні права й обов'язки (тобто встановлювати правовий зміст) і поза спеціальними юридичними текстами. Сюди відноситься і нормативна практика, тобто правовий звичай, правовий прецедент, як результат правової комунікації у сфері тих або інших суспільних відносин.

Правова комунікація не може зводитися тільки до інтерпретації правових текстів. Створення самих цих текстів є теж результат правової комунікації шляхом особливої процедури, що застосовується компетентними органами державної влади. У той же час формування правових норм не обмежується створенням правових текстів шляхом особливої спеціальної процедури, хоча й такої, що отримала пріоритетне значення у багатьох юрисдикціях.

Правові норми створюються й поза такою процедурою, вони можуть виникати й безпосередньо під час соціальної комунікації, тобто коли певним правилам поведінки і взаємовідносин учасників комунікації надається домінуючий, пріоритетний характер або коли певні правила визнаються такими, що мають найвищу силу та займають найвище становище серед інших правил соціальної регуляції, їм, по суті, надається характер правових норм. Основне тут: нагальна необхідність в існуванні подібних норм; створення таких норм або виділення з-поміж інших, вже існуючих правил, як норм, що мають пріоритетне значення для регулювання тих або інших відносин, надання їм таким чином значення норм права.

Створення або вибір зазначених норм як пріоритетних, що мають найвище значення, залежить від багатьох факторів, але головними серед них можна назвати: по-перше, особливу важливість або особливу значимість тих соціальних відносин, які регулюються такими нормами; по-друге, доцільність (ко-

рисність) таких норм, що задовольняють певні значущі потреби й інтереси; по-третє, найбільша ефективність таких норм порівняно з іншими нормами соціальної регуляції, по-четверте, втілення у цих нормах тих або інших найвищих ціннісних настановлень і переваг учасників соціальної комунікації. У більшості випадків всі чотири фактори взаємозалежні, взаємодоповнюють один одного та діють спільно в процесі створення правових норм.

Таким чином, не тільки комунікативний або інтерсуб'єктивний (соціологічний) аспект права заснований на його нормах. По-перше, самі комунікативні відносини засновані як на інтерпретації вже наявних правових текстів, так і на нормах, безпосередньо сформованих у результаті цих відносин (правовий звичай, прецедент). Правова комунікація сама відбувається за певними процедурними правилами, функціонує у режимі правових норм як система взаємообумовлених домагань (правомочностей) і обов'язків, що мають, порівняно з іншими соціальними нормами, вищий, домінуючий характер, тобто функціонує як обов'язковий нормативний порядок.

По-друге, всі інші прояви або аспекти права так чи інакше засновані та ґрунтуються на «соціально визнаних і загальнообов'язкових нормах», змістом яких є взаємообумовлені права й обов'язки. Різні пізнавані аспекти існування права відображають цей прояв або реалізацію зйдоса права, його дійсної сутності як системи вищих, домінуючих норм, що мають пріоритетне значення порівняно з іншими нормами соціального регулювання.

По-третє, норми права не зводяться тільки до правових текстів, як це вбачається у нормативістському праворозумінні. Правові тексти розглядаються як об'єктивоване зовнішнє письмове вираження зазначених пріоритетних норм, тобто лише один із проявів феномена права, хоча й достатньо важливий.

У зв'язку з викладеним можна говорити про динаміку співвідношення, взаємодії й розвитку різних взаємопов'язаних і взаємозалежних проявів феномена права у вигляді норм-принципів (або ідеї права), які у найбільш узагальненому, універсальному вигляді встановлюють основні засади та межі відповідних праводомогань і зобов'язань, норм-переживань, як внутрішніх, емоційно-інтелектуальних уявлень про взаємні права й обов'язки, що мають найбільш значущий, домінуючий характер, норм-текстів (у загальноприйнятому смислі), норм-відносин (або норм-дій, безпосередньо створених або сформованих у результаті активної діяльності учасників комунікативних відносин). У такому випадку ті або інші різноманітні прояви феномена права дійсно зв'язані сутнісною логіко-значеннєвою єдністю. Всі вони сприймаються як право, як аспекти (іпостасі) існування єдиного феномена права.

Саме тому, що право — соціальний феномен, у кожному з його проявів незримо присутні й інші, у тому числі й комунікативні, його ознаки. Без подібної комунікації взагалі важко уявити, наприклад, створення, поширення й реалізацію ідеальних уявлень про право. При цьому така реалізація відбувається як шляхом впровадження існуючих ідей і принципів у правові тексти, так і їхнє використання у правозастосовній практиці, тобто під час безпо-

середньої взаємодії учасників правовідносин. У результаті комунікації не тільки інтерпретуються вже наявні, але й створюються нові правові тексти, що містять відповідні приписи «можливих» прав й обов'язків. Комунікація як взаємне спілкування, взаємовідносини, взаємозв'язок суб'єктів припускає не тільки інтерпретацію й реалізацію правових текстів, тобто не тільки «право в дії» — це штучно звужена функція комунікації. Комунікація або результати комунікативних дій присутні в кожному із проявів права, і, навпаки, під час активної діяльності учасників комунікативних відносин реалізуються всі інші прояви права. Все залежить від того, якому з окремих, партикулярних аспектів права надається перевага у тому або іншому випадку.

Тому важлива не сама по собі комунікація, без якої неможливо взагалі існування суспільства як такого, існування будь-яких соціальних явищ, у тому числі і правових, а постійна взаємодія різних, одночасно взаємозалежних та взаємопов'язаних один з одним проявів права.

У результаті комунікації, що відображає динаміку суспільних відносин, їх трансформацію у різних формах, можуть виявлятися та визначатися найбільш значимі, домінуючі у тій чи іншій ситуації нормативного регулювання сторони права. Відповідно при такому розумінні соціального феномена права — у динаміці й нерозривній інтеграції всіх його проявів правильним, обґрунтованим, однаково важливим і значимим видається існування (екзистенція) саме всіх сторін права. Кожен прояв права є взаємозалежним і якби присутнім в іншому, забезпечуючи його існування. Однак під час пізнання права, його формування й застосування можуть виділятися й актуалізуватися ті або інші окремі аспекти існування права як єдиного цілого.

Тим більше актуальним питання формування правових норм (у випадках прогалин, суперечностей у наявних правових текстах) є для такої специфічної сфери правової комунікації як правозастосовна діяльність, судова практика й т.п. Праворозуміння, в основі якого знаходиться певний образ права, у якому виділяються чи акцентуються ті чи інші аспекти існування права як домінуючі, впливає на існуючий в учасників правової комунікації правовий етос, тобто спосіб мислення та діяльності щодо правових явищ. Правовий етос у свою чергу безпосередньо впливає на характер розсуду при оцінці конкретної правової ситуації, тобто інтерпретації, знаходження (або створення у разі прогалин, суперечностей у вже чинних нормах) правової норми з урахуванням конкретних обставин.

Вибір правової норми та її інтерпретація при обґрунтуванні та прийнятті відповідного правозастосувального рішення або виконання тієї чи іншої дії залежить від тих певних аспектів права, що виділяються з цієї метою як ключові та пріоритетні. Наприклад, у разі надання пріоритетного характеру уявленням про ідеальні засади або фундаментальні, визначальні принципи права як такого, перевага для вирішення конкретної правової ситуації надається серед інших нормам природного права. У разі надання такого характеру нормам, що формуються правосвідомістю, виходячи з понять зобов'язан-

ня або уявлень про важливість виконання обов'язкової поведінки, виконання обов'язку на користь інших осіб, уявлень про наявність у особи правомочностей щодо такої поведінки з боку інших, які безпосередньо застосовуються для вирішення конкретного факту, мова може йти про психологічне праворозуміння. У разі надання переваги для вирішення конкретного спору чи казусу нормам, що визначені чинним законодавством, або, навпаки, нормам, сформованим внаслідок відповідної судової практики чи внаслідок певних сталих дій учасників правових відносин, пріоритетне значення матиме, відповідно, нормативістське (позитивістське) чи соціологічне праворозуміння.

Висновки

По-перше, в епоху постмодерного мислення, коли пошук граничних підстав достовірного знання багатьма дослідниками визнається безнадійним, неможливо претендувати на монопольне, єдине, абсолютне визначення права.

По-друге, об'єктивні процеси сучасного розвитку суспільства, а саме процеси глобалізації, постійне ускладнення та зростання різних форм комунікації, передачі й обробки інформації, роблять величезний вплив на формування тенденцій розвитку права, а отже, і типів праворозуміння.

По-третє, існуючі тенденції праворозуміння демонструють, що основний напрямок розвитку правової думки, принаймні, у першій половині XXI століття, буде спрямований в сторону створення інтегративної концепції права, насамперед, на основі комунікативного підходу, що знаходить своє логічне завершення у правозастосовній діяльності.

Література

1. Мартышин О. В. Совместимы ли основные типы понимания права? // Государство и право. — 2003. — № 6. — С. 13.
2. Алексеев С. С. Философия права. — М.: НОРМА, 1997. — 336 с.
3. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. — М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. — 288 с.
4. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования: Пер. с англ. — 2-е изд. — М.: Изд-во МГУ: ИНФРА М — НОРМА, 1998. — 624 с.
5. Поляков А. В. Общая теория права: феметолого-коммуникативный подход: Курс лекций. — 2-е изд., доп. — С.Пб.: Юрид. центр Пресс, 2003. — 845 с.
6. Хабермас Ю. Примирение через публичное употребление разума. Замечания о политическом либерализме Джона Роулса // Вопросы философии. — 1994. — № 10. — С. 53.